

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.37075/AIR.2022.04.01](https://doi.org/10.37075/AIR.2022.04.01)

ПРАВОТО И НЕГОВИТЕ ИЗВОРИ В ЕВРОПЕЙСКАТА
ПЕРИФЕРИЯ НА ВИЗАНТИЯ (IX – XV В.).
II. КАНОНИЧНОПРАВНИ СБОРНИЦИ.
ПОКАЙНА ДИСЦИПЛИНА. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

LAW AND ITS SOURCES IN
THE EUROPEAN PERIPHERY OF
BYZANTINE EMPIRE (IX – XV C.).
II. COLLECTIONS OF CANON LAW.
PENITENTIAL DISCIPLINE.
CONCLUSIONS

Иван Билярски¹

SUMMARY

The article focuses on the study of the legal sources and the sources of legal history, with an accent on the reception in the European neighbours of the East Empire of the canon law of the Orthodox Church, created primarily in Byzantium. It is strongly related to this enormous impact that arrived principally via ecclesiastical ways. We pay particular attention to the different canon law collections and their diffusion in the countries of *Slavia Orthodoxa*.

---

¹ Проф. д.н. Иван Билярски, Институт за исторически изследвания, Българска академия на науките, e-mail: ivan.biliarsky@gmail.com (Prof. DSc. Ivan Biliarsky, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: ivan.biliarsky@gmail.com). Тази публикация съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от целева субсидия за НИД на УНСС по договор № НИД НИ–16/2021: Преводи на правни текстове и изграждане на модерния български правен език.

KEY WORDS

Canon Law Sources, Byzantium, Legal History, Slavia Orthodoxa, Middle Ages

В предходно мое изследване се опитах да представя светското право в страните от т.нар. Византийска общност от европейската периферия на Империята. Давам си сметка, че разграничаването на светско от църковно право през Средновековието е много условно, тук ще продължа с каноничното право в същите тези страни, което в още по-голяма степен се влияе от Константинопол и правилата на Вселенската църква.

1. КАНОНИЧНОПРАВНИ СБОРНИЦИ

1.1. Номоканони

Сборниците с преобладаващо съдържание от канонични правила, комбинирани със светски закони, намират широко разпространение в православния свят. Впоследствие те биват назовани „номоканони“ – наименование, което отразява техния двоен характер и комбинирането на църковни и светски разпоредби. Тук ще предложа кратък преглед на сборниците, които намират място в славянските страни от европейската периферия на Империята.

- **Методиев Номоканон или Номоканон на св. Методий**². Това е всъщност славянски вариант на **Номоканона на св. Йоан Схоластик**, който обхваща **Синагогата от петдесет титута** (*Synagoga L titulorum*) – каноничен сборник, и светскоправния, **Колекция от осемдесет и седем глави** (*Collectio LXXXVII capitulorum*)³. Това е един от основните канонични сборници на Източната

---

² Този паметник бе само набелязан в предходна статия като дело на св. Методий.

³ Н. F. Schmid. *Die Nomokanonubersetzung des Methodius. Die Sprache des Joannes Scholasticus*. Leipzig, Markert & Petters, 1922; М. Цибранска-Костова. *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюрдическата книжнина*. София, Валентин Траянов, 2000; К. А. Максимович. *Паннонские юридические памятники в древнерусской книжности*. Автореф. диссертации на соискание учёной степ. доктора филол. наук. Москва, 2007; *idem*. Древнейший славянский номоканон Мефодия: история и перспективы изучения. *XVII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Т. 1. Материалы*. Москва, ПСТГУ, 2007, с. 157 – 166; *idem*. *Лексические и синтаксические*

църква. Вече бе отбелязано, че **Синагогата**, т.е. каноничната част, е била преведена от св. Методий във Великоморавия и след това се разпространява в страните от *Slavia Orthodoxa*⁴. Този текст достига до нас в два най-стари преписа в **Устюжката крѣмчая** и в **Иоасафската крѣмчая**. И двете имат източнославянски произход, но езикът им е архаичен, което дава основание да заключим, че текстът е бил изготвен във Великоморавия. По-късно той попада сред южните славяни, откъдето отива в Източна Европа, защото едва ли можем да мислим, че е възможно да премине директно към все още езическата Русь⁵. Именно този архаичен език би могъл да предостави едно от обяснения защо нямаме богата ръкописна традиция на сборника, но също така трябва да се има предвид и появата на нова компилация, а и слабото разпространение на **Синагогата на св. Йоан Схоластик** в самата Византия. Във всеки случай можем да твърдим, че **Методиевият номоканон** е общо наследство на православните славяни и има своето влияние върху по-сетнешната канонична традиция и върху развитието на правния език.

- **Номоканон на патриарх Фотий** или **Синтагма от четиринадесет титула** (*Syntagma XIV titulorum*). Този сборник е създаден посредством прибавянето на светскоправната **Колекция в три части** (*Collectio Tripartita*) към каноничната **Синтагма от четиринадесет титула** (*Syntagma XIV titulorum*). Така се образува вторият и особено значим каноничен сборник, който се свързва с името на патриарх Фотий. Преобладаващото мнение е, че **Синтагмата** е преведена в България по времето на цар Симеон, но не по-късно от 912 г., поради включването на текст от хрониката на патриарх Никифор. При все това сега не разполагаме с южнославянски преписи на сборника – всичките изхождат от източнославянска среда и най-важният от тях е този от **Ефремовската**

кальки в моравском Номоканоне Мефодия. – Русский язык в научном освещении. № 2 (18), 2009, p. 125 – 143; Biliarsky, Tsibranska-Kostova (2013 – 2014), pp. 47 – 52.

⁴ И. И. Срезневский. Обзорение древних русских списков Кормчей книги. *Сборник славянского языка и словесности Императорской Академии Наук* 65, 2 (1897), 1 – 66; J. Vašica, et K. Haderka. Nomokanon. *Magnae Moraviae Fontes Historici. Textus Iuridici Suplementa* 4 (1971), pp. 246 – 363; Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Fontes Minores* 22, 10 (1998), SS. 477 – 508.

⁵ М. Цибранска-Костова. Законодателната дейност на св. Методий и неговия превод на Номоканона: 1130 години по-късно. *Дзяло* 1 (2013), [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020].

кръмчая⁶. Фотиевият номоканон е бил коментиран от византийските канонисти през времето на забележителния разцвет на юриспруденцията през XII век и така стои в основата на интересно развитие на каноничното право през следващите столетия⁷.

- **Светосавското Законоправило**⁸ е по същество славянски превод на *Syntagma XIV titulorum*, към който са прибавени коментарите на канонистите от XII век. Традиционно, този сборник се свързва с името на св. Сава Сръбски, основател и първи архиепископ на Сръбската автокефална църква, а също син на великия жупан Стефан Неманя и брат на първия сръбски крал – Стефан Първовенчани. Този забележителен представител на средновековната сръбска култура изготвя, заедно с други светогорски монаси, кодекса, който става официалния законов устав на Сръбската архиепископия. Този законов сборник има интересна съдба: той се разпространява сред всички балкански славянски народи. Негово копие бива изпратено от България на Киевския митрополит Кирил III през 1262 г. от деспот Иаков Светослав, който е имигрант в страната и произхожда от Галичкото княжество, с което явно не е прекъснал връзките си. Разполагаме с неговото придружително писмо до главата на Киевската църква. Пристигнал на североизток, този текст има огромно значение за каноничното право на руси и рутени, сред които официално става основен правен текст още през XIII век. Около средата на XVII век, той е отпечатан в Москва и сетне се завръща на Балканите като **Печатната кръмчая**, която допълнително оказва своето влияние сред южните славяни, от които по същество произхожда.

⁶ Я. Н. Щапов. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв.* Москва, Наука, 1978, с. 40 – 43; Д. Найденова. Какви законови книги е получил от Византия княз Борис I-Михаил. М. Тихова, и В. Панайотов (отг. ред.). *Преславска книжовна школа. Т. 10.* Шумен, УИ Еп. Константин Преславски, 2008, с. 230 – 231, 185 – 197, 198 – 199.

⁷ Щапов (1978), с. 40 – 116.

⁸ Ал. Соловјев. *Светосавски номоканон и његови преписи.* Београд, Народна штампарија, 1932; Щапов (1978), с. 117 – 158; М. Петровић. *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година.* Горњи Милановац, Дечје новине, 1991; М. Петровић. Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона. *Историјски часопис* 49 (2002), с. 27 – 45.

- **Синтагмата на Матей Властар**, наричана още **азбучна синтагма** поради подреждането на каноничния материал в нея, е изготвена през 1335 г. на Света Гора⁹. Неин съставител е видният константинополски юрист Матей Властар, който се замонашва на Атон след загубата на семейството си в епидемия. Това е един от най-значимите и широко разпространени църковноправни сборници от късното Средновековие. Още през XIV век **Синтагмата** е преведена на славянски в Сърбия и е частично включена в **Законника на Стефан Душан** от 1349 г.¹⁰ Там тя присъства в съкратен вид, тъй като основен каноничен сборник в Сърбия е било **Светосавското Законоправило**. Запазена е българска редакция на Синтагмата от XV век, но вероятно е била разпространена още през XIV век и е ползвана и в българска среда. Във всички случаи, ръкописната традиция свидетелства, че този закон сборник е общо наследство на балканските славяни¹¹, откъдето той се разпространява и сред румънците, и цялата *Slavia Orthodoxa*. В Русия се разпространява по-късно – през XVII в. Известна пречка за разпространението на сборника можем да открием в самата му структура. Той е разделен на глави съответни на буквите от гръцката азбука, като всеки правен институт и нормите и коментарите около него са разположени в главата, съответна на буквата, с която започва наименованието на правоотношението. При превод обаче това съответствие се губи и сборникът трябва да се преработва изцяло. Синтагмата на Матей Властар присъства (най-вече като заети фрагменти) в множество по-късни канонични или покаянни сборници, разпространявани в православните славянски страни. При Стефан Велики, господар на Молдова

⁹ Н. Ильинский. *Синтагма Матфея Властара*. Москва, Московского о-ва любителей духовного просвещения, 1892; Ст. Новаковић. *Матије Властара Синтагма. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*. Београд, štampano u državnoj, 1907; Т. Суботин-Голубовић (прев.). *Извори српског права, 18. Матија Властар Синтагма*. Београд, САНУ, 2013; С. В. Троицкий. *Допунски чланци Властарева Синтагме*. Београд, Научно дело, 1956. Може да се каже, че най-пълното и ново изследване на този правен паметник в неговия славянски превод принадлежи на Виктор Александров: V. Alexandrov. *The Syntagma of Matthew Blastares. The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians, 14 – 17 Centuries*. Frankfurt-am-Main, Löwenklau, 2012.

¹⁰ По тези проблеми вж.: V. M. Minale. Il Syntagma Alfabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello car Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico. *Atti Accademia Pontaniana N. S.* 58 (2009), 53 – 66; Alexandrov (2012), pp. 59 – 65.

¹¹ Alexandrov (2012), pp. 78 – 98.

в края на XIV и началото на XV век, славянският превод на **Синтагмата на Матей Властар** бива въведен като официален църковен каноничен сборник на княжеството, за което свидетелстват и няколко запазени ръкописи от епохата¹². Това поставя началото на широкото приложение в румънските земи през Късното Средновековие както на пълната, така и на съкратената Синтагма.

1.2. Кръмчая книга

Този правен сборник е основателно наречен „основният двигател на византийското правно влияние в Русия“¹³, а и не само там. Най-старият източнославянски препис, т.нар. **Ефремовска Кръмчая**, е датиран през XII век и в основата си представя **Номоканона от XIV титула без коментари**, който се свързва с името на св. патриарх Фотий и е бил преведен на славянски език в Преслав. Този ръкопис е изключително важен за групата на **Древнославянската Кръмчая**¹⁴, в която включваме също и Уваровия препис от XIII век, и няколко други от втората половина на XV век, както и по-късни такива. Сборникът съдържа църковни канони и светски разпоредби, както и хронографи, разкази за Вселенските събори, поучения и други текстове.

Следващата група сборници¹⁵, която е по-обширна и има по-интересно сетнешно развитие, представя проникването в Русь на **Законоправило на св. Сава Сръбски**, доставено от България посредством деспот Иаков Светослав. Този текст става официален кодекс на Киевската църква през 1282 г. и свидетелства за силно влияние на византийското право сред източните славяни и полага началото на няколко различни традиции в разпространението на Сборника. Това по същество е **Номоканонът от XIV титула**, към който са прибавени коментарите на

---

¹² Alexandrov (2012), pp. 100 – 101.

¹³ F. Fledbrugge. *Law in Medieval Russia*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2009, p. 87. See also Iv. Žužek. *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russia Canon Law (Orientalia christiana analecta. V. 168)*. Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964.

¹⁴ В. Н. Бенешевич. *Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований. Т. I*. Санкт-Петербург, ASIP, 1906; *Т. II*. София, БАН, 1987; Щапов (1978), с. 40 – 116; Fledbrugge (2009), pp. 88 – 91.

¹⁵ М. Петровић, и Љ. Штавланин-Ђорђевић (изд. и ред.). *Законоправило св. Саве*. Београд, Ист. инст., 2005 с. 117 – 158; Fledbrugge (2009), pp. 91 – 92; М. В. Корогодина. *Кормчие книги XIV – первой половины XVII века. Т. 2. Описание редакций*. Москва – Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2017, с. 14 – 65.

великите канонисти от XII век, особено на Алексий Аристин и Йоан Зонара (но не на Теодор Валсамон). Това е компилация, посредством която много правни текстове на *Slavia Orthodoxa* са достигнали до нас. Всъщност наименованието **Крѣмчяя** е създадено през XIII век и то именно за тези сборници, които обхващат: 1) уводна част, представяща историята на вселенските събори и тълкувания на някои молитви; 2) Предговор към сборника с четиринадесетте титула; 3) самата канонична част; 4) частта със светското право; 5) догматична част. За отбелязване е, че източнославянските копия произхождат от един балкански препис, ала след пристигането на Кодекса, той има вече своя собствена значимост и развитие. Разполагаме с повече от двадесет източнославянски копия, разделени на шест групи, като най-древният ръкопис е **Рязанският** от 1284 г., докато другите са от средата на XV век, та до XVIII столетие.

От самото начало на разпространението ѝ в Източна Европа, **Крѣмчяята** претърпява известна промяна и адаптация към новата и различна среда. Това става на няколко стъпки, посредством добавки към основната композиция на Кодекса и така се получава т.нар. Руска редакция от XIII – XIV векове¹⁶. Този елемент на руската канонична традиция е много изобилен и съдържа множество редакции и многобройни преписи. Самите текстове са по същество различни компилации и обхващат различни елементи. Някои текстове произхождат от общата християнска традиция, а други се основават на местни източнославянски такива с много ранен произход. Така **Крѣмчяята** става най-важният репозиториум на славянски юридически текстове и един от главните законови сборници на *Slavia Orthodoxa*.

Въпреки че **Крѣмчяята** има свое собствено развитие в Русь, все пак сръбското **Светосавско Законоправило** ляга в основата на т.нар. **Печатна Крѣмчяя**, изготвена в Москва около средата на XVII век. Тя представлява особен феномен, свързан със силното влияние от Света Гора и от ръкописите, донесени от Арсений Суханов с цел реформиране на литургическата практика с Московската църква по времето на патриарх Никон, което от своя страна отваря път на разкола със староверците от XVII столетие.

---

¹⁶ Основните преписи от тази ръкописна група са изследвани и обнародвани в Русия (библиография може да бъде намерена в Корогодина (2017)). Изследвания: Щапов (1978), с. 159 – 233; Е. В. Белякова, и Л. В. Мошкова, и Т. А. Опарина. *Крѣмчяя книга: от рукописной традиции к первому печатному изданию*. Москва – Санкт-Петербург, Центр гуманитарных инициатив, 2017.

2. СБОРНИЦИ, СВЪРЗАНИ С ПОКАЙНАТА ДИСЦИПЛИНА И МАНАСТИРСКИ СБОРНИЦИ У ЮЖНИТЕ И ИЗТОЧНИТЕ СЛАВЯНИ¹⁷

В латинската традиция тези сборници са наричани **пенитенциали**, във византийската гръкоезична – **канонарии**, а с славянската **покайни номоканони**. Става дума за тайнството покаяние и изповед, което предхожда причастяването, извършвано в евхаристийната литургия. Причастяването е вероятно сред най-висшите тайнства в Църквата, тъй като при него се осъществява единението на християнина с Господ Исус Христос. Подготовката към него е покаянието за греховете, като само то може да допусне вярващия до плътта и кръвта Христови. При изповедта свещеникът може да прецени, че каещият се трябва да бъде подложен на определени **епитимии** – сиреч различни ограничения, за да бъде допуснат до тайнството. Тъкмо поради тази причина често покайната дисциплина е сравнявана с углавното право, а епитимииите неправилно се определят като „църковни наказания“. Този проблем е особено съществен в текста на **Закона за съдене на людетe**, където има известно съчетаване между епитимии и наказания.

Разполагаме с няколко такива сборника, достигнали до нас и е важно да се отбележи, че те стриктно следват ромейската традиция без никакви отклонения във връзка със страната, откъдето са преводите или преписите. Това прочее е характерно за цялата канонична литература и свързаната с нея практика. Тук ще предложа преглед на достигналите до нас сборници от целия средновековен период.

- Вече стана дума, че най-старият славянски покаен номоканон е т.нар. **Заповеди на светите отци**¹⁸, чийто произход и компилация се свързва с Кирило-Методиевата мисия във Великоморавия. Първоначалният му вариант е писан на глаголица и така е достигнал до нас най-старият препис в т.нар. **Синайски Евхологион** (*Euchologion Sinaiticum*). Най-старият кирилски препис се намира

---

¹⁷ Бих искал да отбележа, че излязлата преди около десетина години монография на М. Цибранска до голяма степен изчерпва този проблем и тук ще го набележим, като използва постигнатите резултати: М. Цибранска-Костова. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII век*. София, Валентин Траянов, 2011.

¹⁸ К. А. Максимович. „*Заповеди святых отец*“. *Латинский пенитенциал VIII в. в церковнославянском переводе*. Москва, ПСТГУ, 2008, с. 56 – 150; М. Tsibranska-Kostova. *Le premier pénitentiel vieux slave Zapovedi svetih otec en tant que modèle de texte. Scripta & E-Scripta 2* (2004), pp. 243 – 258; М. Цибранска-Костова. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти)*. София, Валентин Траянов, 2011, с. 56 – 150.

в Устюжката Кръмчая. И двата запазени преписа не съдържат изцяло първоначалния славянски текст, изготвен във Великоморавия. Глаголическият *Euchologion Sinaiticum* е бил създаден в Западна България, а кирилската транскрипция е изготвена по всяка вероятност в Преслав. След края на Великоморавската мисия текстът първоначално се е разпространявал сред южните, а сетне и сред източните славяни.

- **Канонарият (Покаен номоканон) на св. Йоан Постник** е сборник с правила, които се отнасят до покаяната дисциплина, наречен по името на своя създател – вселенският патриарх Йоан IV Постник (*Nesteutes*). Тази колекция има широко разпространение сред православните славяни самостоятелно или като част от по-късни сборници (напр. Синтагмата на Матей Властар). Тя обхваща първоначалния основен текст, наречен **Протоканонарий** с някои по-късни добавки и т.нар. Поучения на светите отци (*Didascalia Patrum*)¹⁹. Най-старият славянски кирилски препис се намира в **Устюжката Кръмчая**, която представлява превод, осъществен в България (Преслав) през първата половина на XIV век и съдържа редакция на същия първоначален превод²⁰.
- **Пандектите на Никон Черногорец** (*Maurorites*) от манастирите на Черна гора до Антиохия). Това е компилация за манастирско ползване, състояща се от различни правила на светите отци на Църквата от църковни събори и тяхното законодателство, хомилетични творби и пр., събрани от Никон Черногорец. Той е антиохийски юрист, монах и книжовник, роден в Константинопол през 1025 г. и починал в манастир в антиохийската Черна гора ок. 1100 – 1110 г. Славянският превод на неговия сборник е твърде ранен и няма единодушие по въпроса за неговия произход: дали преводът е изготвен в България или в Русь и дали става дума за един или за два отделни превода²¹. Във всеки случай той функционира като общо правно наследство на Източните и на южните славяни.

¹⁹ M. Arranz (a cura di). *Kanonika. 3. I Penitenziali bizantini: Il Protokanonarion o Kanonarion primitive di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o 'Secundo Kanonarion' di Basilio Monaco*. Roma, Pontificio istituto orientale, 1993; F. Van de Pavard, *Kanonika 12. The Kanonarion by John, Monk and Deacon and Didascalia Patrum*. Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2006; Цибранска-Костова (2011), с. 151 и сл.

²⁰ Цибранска-Костова (2011), с. 168 – 250.

²¹ К. А. Максимович. Канони Трулзьского собора в древнейшем славянском переводе Пандектов Никона Черногорца: проблемы терминологии. *Византийский Временник*

- **Славянският Псевдозонар** или **Котелериев Номоканон** (*Notocanon Cotelerii*). Тази славянска компилация е основана на Византийския **Котелериев Номоканон**, без да е идентична с него. Това е ромейски правен компендиум, създаден в южна Италия през XII век²², който е публикуван от френския хуманист Жан-Баптист Котелие през 1677 г. за първи и единствен до ден днешен път. Макар и да няма ново издание от XVII век насетне, сборникът се радва на забележителен интерес²³. Славянската компилация има собствена история и даже по-голямо разпространение от гръцкия си оригинал и е бивала обект на множество изследвания²⁴. През късното Средновековие и Османската епоха, сборникът става особено популярен сред балканските славяни и румънците.
- **Номоканонът към Великия Требник** е църковно – правен сборник, предназначен основно за нуждите на покаяната дисциплина²⁵. Изготвен е към края на XIV или през XV век във Византия, вероятно на Света Гора. Популарността му през следващите столетия и особеното положение на Вселенската патриаршия под

56, 81 (1996), 170 – 175; К. А. Максимович. *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*. Москва, Языки славянской культуры, 1998; А. Милтенова, и Р. Павлова. *Пандекти. Грашева. Л. (ред). Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. III*. София, БАН, 2003, с. 64; С. Богданова. За преписите на среднобългарския превод на Пандектите на Никон Черногорец и проблемите на неговото издание. *Преславска книжовна школа. Т. 12*, 2012, Шумен, Фабер, с. 222 – 238; R. Pavlova, und S. Bogdanova. *Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. Teil 1, 2. (=Vergleichende Studien zu den Slavischen Sprachen und Literaturen. Band 6)*. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien, Peter Lang, 2000.

²² Цибранска-Костова (2011), с. 273 sq.

²³ Edition: J.-B. Cotelerius. *Ecclesiae Graecae monumenta. T. I*. Lut. Paris., Muguet, 1677, p. 68 – 158; Reprints: N. Μάτσης. *Περί των χωρίων του υπό του I. B. Cotelerius εκδοθέντος νομοκανόνος*. Αθήναι, 1977; Γ. Πουλης. *Ο Νομοκάνων του Cotelerius*. Θεσσαλονίκη, Βιβλιοθήκη Βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου 1, 1992. Studies: А. С. Павлов. *Номоканон при Большом Требнике*. Москва, Лисснер и Гешель, 1897, с. 40 – 43; Цибранска-Костова (2011), с. 259 sq.

²⁴ Цибранска-Костова (2011), с. 259 – 410; М. Цибранска-Костова. Номоканонът на Slavia Orthodoxa от двете страни на Дунава и ръкопис BAR MS.SLAV.636. *Дзяло* 11, 6 (2018) [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020]

²⁵ Павлов (1897); Марияна Цибранска предлага и най-задълбоченото и ново изследване на *Номоканона при Великия требник*, където може да бъде намерена и предходните изследвания – Цибранска-Костова (2011), с. 411 – 511).

османска власт, предопределят и превода на славянски език, извършен сред южните славяни през XVI век²⁶. Той е отпечатан в рутенските земи, което допълнително увеличава разпространението му. Първото издание на Номоканонъ, сирѣчь Законоправильникъ, е осъществено през 1620 г. от Памво Беринда в типографията на Киево-Печорската Лавра. Следват други киевски издания през 1624 и 1629 г. и такава в Лвов от 1646 г.²⁷ Още преди средата на XVII век започва традицията на дониконовските печатни номоканони от този вид. Първото московско издание е осъществено през 1639 г. при патриарх Йоасаф I. Следват издания през 1651 г., 1658 г., 1687 г. и пр. В печатната версия влиза само част от гръцкия оригинал на Номоканона – а именно втората епитимийна с изповедния чин, наставления за налагане на епитимии и указания за качествата на изповядващия духовник. Първата, преобладаващо литургична част, е включена в самия Требник в частта за изповедта. Предназначението на този късен сборник е основно практическо и то във връзка с покаяната дисциплина. Поради това основните извори на текста на **Номоканона при Великия Требник** са **Канонарият на Йоан Постник**, **Синтагмата на Матей Властар** и каноничният сборник на **Константин Арменопулос**.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направените наблюдения дават възможност да достигнем до някакви заключения и обобщения относно изворите на правото и неговата история у европейските северни съседи на Империята. Те би трябвало да бъдат изучавани и представяни в общокултурен контекст, тъй като правото

²⁶ Вж. N. J. Pantazopoulos. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1967; D. Apostolopoulos. Le droit byzantine dans le cadre de l'Empire ottoman. Problèmes et solutions adoptés à partir du premier siècle après la prise de Constantinople. *Papastathis, Ch. (ed.). Byzantine Law. Proceedings of the international symposium of Jurists*. Thessaloniki, Bar Association of Thessaloniki, 2001, p. 71 – 78. Този паметник е определен като „епитимийна редакция, която най-ясно се вписва в понятието ‘Византия след Византия’ в юридическата книжнина на славянския юг“ – Цибранска-Костова (2011), с. 411.

²⁷ За тези най-ранни издания вж.: И. Каратаев. *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I, с 1491 по 1652*. Санкт-Петербург, ИАН, 1833, №285 с. 373, № 342 с. 410, № 596 с. 518; Цибранска-Костова (2011), с. 418 – 419.

несъмнено е интегрална и съществена част от културата. Нормативността като цяло и правото като нейна съществена част са в сърцето на ценностите, определящи всяка цивилизация. Появата на правото е феномен, тясно свързан с държавата и той не идва на празно място: просто една нормативна система заменя друга. Правото се появява там, където отношенията са били регламентирани от предправния обичай, от религиозни и племенни правила за поведение, както и от други предписания, изисквания или ограничения. Разликата е в присъствието на държавата, която санкционира (а по-късно създава) правилата и ги налага и защитава със своята организирана мощ и евентуално с репресивен апарат. В този контекст би трябвало да търсим и мястото на изворите, които са във фокуса на нашия интерес. Вече бе споменато къде можем да търсим създаването на правото. Това са законодателството (и нормотворчеството като цяло), обичаят, прецедентът и съгласието, постигнато по формален ред, т.е. договорът от всякакво ниво. Бих искал да отбележа обаче, че началото на правото при всички тях може да се разглежда и като **разказ**²⁸. Всички споменати извори са **разкази: законотворчеството** често е митологично, а митът е чист разказ за сътворението, в което се сътворяват и правилата; **обичаят** обема в себе си разкази за традицията и как нещата са се случвали от стародавни времена; **прецедентът** е разказ за сблъсък и неговото разрешаване; **договорът** е разказ за **съгласието**, което ражда правила. Така се оказва, че правилата се раждат от различни разказани истории и сетне самите те създават ред. Примери за това можем да намерим в много, ако не в почти всички случаи, на които се спряхме в настоящото изследване. Така е сред всички европейски съседи на Византия и у другите народи от Средна, Югоизточна и Източна Европа. Трябва обаче изрично да се подчертае, че тяхната история не се случва изолирано и в някаква консервативна среда. Напротив, всички те се намират под силно външно влияние – това на Византия, и това е основното послание на настоящата статия. Така е и при другите народи от региона или от европейския север, но там влиянието е от Светия Престол в Рим и от Свещената Римска империя, което не е по-малко значимо.

Казаното е свързано с християнството и благовестителните мисии при тези народи и тъкмо в една – може би най-важната от тях, виждаме синтез на отдалечили се една от друга правни традиции, които са с общо начало. Това общо начало трябва да се търси в Светото Писание и в Рим.

---

²⁸ P. B. Cliteur. *Incipient Law. Aspects of Legal Philosophy*. *Feldbrugge F. J. M. (ed.). The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003 p. 4 – 5; L. L. Fuller. *The Law in Quest of Itself*. Chicago, The Foundation Press, 1940.

Това е мисията на светите солунски братя Кирил и Методий, които са ни оставили богато правно наследство и които неслучайно бяха обявени за небесни покровители на Европа.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Alexandrov, V. *The Syntagma of Matthew Blastares. The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians, 14 – 17 Centuries*. Frankfurt-am-Main, Löwenklau, 2012.

Apostolopoulos, D. Le droit byzantine dans le cadre de l'Empire ottoman. Problèmes et solutions adoptés à partir du premier siècle après la prise de Constantinople. *Papastathis, Ch. (ed.). Byzantine Law. Proceedings of the international symposium of Jurists*. Thessaloniki, Bar Association of Thessaloniki, 2001.

Arranz, M. (a cura di). *Kanonika. 3. I Penitenziali bizantini: Il Protokanonarion o Kanonarion primitive di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o 'Secundo Kanonarion' di Basilio Monaco*. Roma, Pontificio istituto orientale, 1993.

Cliteur, P. B. Incipient Law. Aspects of Legal Philosophy. *Feldbrugge F. J. M. (ed.). The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003.

Cotelerius, J.-B. *Ecclesiae Graecae monumenta. T. I*. Lut. Paris., Muguet, 1677.

Fledbrugge, F. *Law in Medieval Russia*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2009.

Fuller, L. L. *The Law in Quest of Itself*. Chicago, The Foundation Press, 1940.

Vašica, J., et Haderka, K. Nomokanon. *Magnae Moraviae Fontes Historici. Textus Iuridici Suplementa* 4 (1971), pp. 246 – 363.

Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Fontes Minores* 22, 10 (1998), SS. 477 – 508.

Minale, V. M. Il Syntagma Alphabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello zar Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico. *Atti Accademia Pontaniana N. S.* 58 (2009), 53 – 66.

Pantazopoulos, N. J. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1967.

Pavlova, R., und Bogdanova, S. *Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. Teil 1, 2. (=Vergleichende Studien zu den Slavischen Sprachen und Literaturen. Band*

6). Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien, Peter Lang, 2000.

Van de Paverd, F. Kanonika 12. *The Kanonarion by John, Monk and Deacon and Didascalia Patrum*. Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2006.

Schmid, H. F. *Die Nomokanonubersetzung des Methodius. Die Sprache des Joannes Scholasticus*. Leipzig, Markert & Petters, 1922.

Tsibranska – Kostova, M. Le premier pénitentiel vieux slave Zapovedi svetih otec en tant que modèle de texte. *Scripta & E-Scripta* 2 (2004), pp. 243 – 258.

Žužek, Iv. *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russia Canon Law (Orientalia christiana analecta. V. 168)*. Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964.

Μάτσης, Ν. *Περί τινῶν χωρίων τοῦ ὑπὸ τοῦ Ι. Β. Cotelierius ἐκδοθέντος νομοκανόνος*. Αθήναι, 1977 (Mátsis, N. *Peri tinōn khorion toū ὑπό τοῦ Ι. Β. Cotelierius ἐκδοθέντος nomokanónos*. Athīnai, 1977).

Πουλης, Γ. *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelierius*. Θεσσαλονίκη, Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου 1, 1992 (Poulis, G. *Ὁ Nomokánon toῦ Cotelierius*. Thessaloníki, Vivliothḗki Vizantinoῦ καὶ metavizantinoῦ dikáiou 1, 1992).

Белякова, Е. В., и Мошкова, Л. В., и Опарина, Т. А. *Кормчая книга: от рукописной традиции к первому печатному изданию*. Москва – Санкт-Петербург, Центр гуманитарных инициатив, 2017 (Belyakova, E. V., i Moshkova, L. V., i Oparina, T. A. *Kormchaya kniga: ot rukopisnoj tradicii k pervomu pechatnomu izdaniyu*. Moskva – Sankt-Peterburg, Centr gumanitarnyh iniciativ, 2017).

Бенешевич, В. Н. *Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований*. Т. I. Санкт-Петербург, ASIP, 1906; Т. II. София, БАН, 1987 (Beneshevich, V. N. *Drevneslavyanskaya Kormchaya XIV titulov bez tolkovaniy*. T. I. Sankt-Peterburg, ASIP, 1906; T. II. Sofiya, BAN, 1987).

Богданова, С. За преписите на среднобългарския превод на Пандектите на Никон Черногорец и проблемите на неговото издание. *Преславска книжовна школа*. Т. 12. 2012, Шумен, Фабер, с. 222 – 238 (Bogdanova, S. Za prepisite na srednobalgarskia prevod na Pandektite na Nikon Chernogorets i problemite na negovoto izdanie. *Preslavska knizhovna shkola*. T. 12. 2012, Shumen, Faber, s. 222 – 238).

Ильинский, Н. *Синтаγμα Матфея Властаря*. Москва, Московского о-ва любителей духовного просвещения, 1892 (Il'inskij, N. *Sintagma Matfeya Vlastarya*. Moskva, Moskovskogo o-va lyubitelej duhovnogo proshveshcheniya, 1892).

Каратаев, И. *Описание славяно – русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I, с 1491 по 1652.* Санкт-Петербург, ИАН, 1833 (Karataev, I. *Opisanie slavyano – russkih knig, napечатannyh kirillovskimi bukvami. T. I s 1491 po 1652.* Sankt-Peterburg, IAN, 1833).

Корогодина, М. В. *Кормчие книги XIV – первой половины XVII века. Т. 2. Описание редакций.* Москва – Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2017 (Korogodina, M. V. *Kormchie knigi XIV – pervoj poloviny XVII veka. T. 2. Opisanie redakcij.* Moskva – Sankt-Peterburg, Al'yans-Arheo, 2017).

Максимович, К. А. Каноны Трулльского собора в древнейшем славянском переводе Пандектов Никона Черногорца: проблемы терминологии. *Византийский Временник* 56, 81 (1996), 170 – 175 (Maksimovich, K. A. Kanony Trull'skogo sobora v drevnejšem slavyanskom perevode Pandektov Nikona Chernogorca: problemy terminologii. *Vizantijskij Vremennik* 56, 81 (1996), 170 – 175).

Максимович, К. А. *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты).* Москва, Языки славянской культуры, 1998 (Maksimovich, K. A. *Pandekty Nikona Chernogorca v drevnerusskom perevode XII ve-ka (yuridicheskie teksty).* Moskva, YAzyki slavyanskoj kul'tury, 1998).

Максимович, К. А. Древнейший славянский номоканон Мефодия: история и перспективы изучения. *XVII ежегодная богословская конференция Православного Свято – Тихоновского гуманитарного университета. Т.1. Материалы.* Москва, ПСТГУ, 2007, с. 157 – 166 (Maksimovich, K. A. *Drevnejshij slavyanskij nomokanon Mefodiya: istoriya i perspektivy izucheniya. HVII ezhegodnaya bogoslovskaya konferenciya Pravoslavnogo Svyato – Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. T. 1. Materialy.* Moskva, PSTGU, 2007, s. 157 – 166).

Максимович, К. А. *Паннонские юридические памятники в древнерусской книжности.* Автореф. диссертации на соискание учёной степ. доктора филол. наук. Москва, 2007 (Maksimovich, K. A. *Pannonskie yuridicheskie pamyatniki v drevnerusskoj knizhnosti.* Avtoref. dissertacii na soiskanie uchyonoj step. doktora filol. nauk. Moskva, 2007).

Максимович, К. А. „Заповеди святых отец“. *Латинский пенитенциал VIII в. в церковнославянском переводе.* Москва, ПСТГУ, 2008 (Maksimovich, K. A. „*Zapovedi svyatyh otec*“. *Latinskij penitencijal VIII v. v cerkovnoslavyanskom perevode.* Moskva, PSTGU, 2008).

Максимович, К. А. Лексические и синтаксические кальки в моравском Номоканоне Мефодия. *Русский язык в научном освещении* 2 (18) (2009), р. 125 – 143 (Maksimovich, K. A. Leksicheskie i sintakticheskie

kal'ki v moravskom Nomoka – none Mefodiya. *Russkij yazyk v nauchnom osveshchenii* 2 (18) (2009), p. 125 – 143).

Милтенова, А., и Павлова, Р. Пандекти. *Грашева. Л. (ред). Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. III*. София, БАН, 2003, с. 64 (Miltenova, A., i Pavlova, R. Pandekti. *Grasheva. L. (red). Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. III*. Sofia, BAN, 2003, s. 64).

Найденова, Д. Какви закони книги е получил от Византия княз Борис I-Михаил. *Тихова, М., и Панайотов, В. (отг. ред.). Преславска книжовна школа. Т. 10*. Шумен, УИ Еп. Константин Преславски, 2008, с. 230 – 231 (Naydenova, D. *Kakvi zakoni knigi e poluchil ot Vizantia knyaz Boris I – Mihail. Tihova, M., i Panayotov, V. (otg. red.). Preslavska knizhovna shkola. T. 10*. Shumen, UI Ep. Konstantin Preslavski, 2008, s. 230 – 231).

Новаковић, Ст. *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*. Београд, штампано у државној, 1907 (Matije Vlastara Sintagmat. *Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila*, izdao S. Novaković, Beograd, štampano u državnoj, 1907).

Павлов, А. С. *Номоканон при Большом Требнике*. Москва, Лиснер и Гешель, 1897 (Pavlov, A. S. *Nomokanon pri Bol'shom Trebnike. Moskva, Lissner i Geshe'l*, 1897).

Петровић, М. Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона. *Историјски часопис* 49 (2002), с. 27 – 45 (Petrović, M. *Sveti Sava kao sastavljač i prevodilac Zakonopravila – srpskog nomokanona. Istorijski časopis* 49 (2002), s. 27 – 45).

Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година*. Горњи Милановац, Дечје новине, 1991 (Petrović, M. *Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Plovički prepis 1262 godina. Gornji Milanovac, Dečje novine*, 1991).

Петровић, М., и Штавлјанин-Ђорђевић, Љ. (ред.). *Законоправило св. Саве*. Београд, Ист. инст., 2005 (Petrović, M., i Štavljanin-Đorđević, Lj. (red.). *Zakonopravilo sv. Save*. Beograd, Ist. inst., 2005).

Соловјев, Ал. *Светосавски номоканон и његови преписи*. Београд, Народна штампарија, 1932 (Solovjev, Al. *Svetosavski nomokanon i njegovi prepisi*. Beograd, Narodna štamparija, 1932).

Срезневский, И. И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги. – *Сборник славянского языка и словесности Императорской Академии Наук* 65 2 (1897), 1 – 66 (Sreznevskij, I. I. *Obozrenie drevnih russkih spiskov Kormchej knigi. – Sbornik slavyanskogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk* 65 2 (1897), 1 – 66).

Суботин-Голубовић, Т. (прев.). *Извори српског права, 18. Матија Властар Синтагма*. Београд, САНУ, 2013 (Subotin-Golubović, T. (prev.). *Izvori srpskog prava, 18. Matija Vlastar Sintagma*. Београд, SANU, 2013).

Троицкий, С. В. *Допунски чланци Властареве Синтагме*. Београд, Научно дело, 1956 (Troickij, S. V. *Dopunski članci Vlastareve Sintagme*. Београд, Научно дело, 1956).

Цибранска-Костова, М. *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюрдическата книжнина*. София, Валентин Траянов, 2000.

Цибранска-Костова, М. Номоканонът на Slavia Orthodoxa от двете страни на Дунава и ръкопис BAR MS.SLAV.636. *Дзяло* 11, 6 (2018) [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020] (Tsibranska-Kostova, M. Nomokanonat na Slavia Orthodoxa ot dвете strani na Dunava i rakopis BAR MS.SLAV.636. *Dzyalo* 11, 6 (2018) [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020]).

Цибранска-Костова, М. Законодателната дейност на св. Методий и неговия превод на Номоканона: 1130 години по-късно. *Дзяло* 1 (2013), [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020] (Tsibranska-Kostova, M. Zakonodatelnata deynost na sv. Metodiy i negovia prevod na Nomokanona: 1130 godini po-kasno. *Dzyalo* 1 (2013), [online] <http://www.abcdar.com/> [access 16.08.2020]).

Цибранска-Костова, М. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII век*. София, Валентин Траянов, 2011 (Tsibranska-Kostova, M. *Pokaynata knizhnina na Balgarskoto srednovekovie IX – XVIII vek*. Sofia, Valentin Trajanov, 2011).

Щапов, Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв.* Москва, Наука, 1978 (SHCHapov, YA. N. *Vizantijskoe i yuzhnoslavyanskoe pravovoe nasledie na Rusi v XI – XIII vv.* Moskva, Nauka, 1978).